

Høgskolen i **Hedmark**

LUNA

Sondre Mariannesønn Øvre Storeggen

Bacheloroppgave

Menneskeverd, anerkjennelse og den etiske fordringen

Grunnlærerutdanningen 5.-10. trinn
Våren 2016

Samtykker til utlån hos høgskolebiblioteket JA NEI

Samtykker til tilgjengeliggjøring i digitalt arkiv Brage JA NEI

1. Norsk sammendrag

Tittel: Menneskeverd, anerkjennelse og den etiske fordringen	
Forfatter: Sondre Mariannesønn Øvre Storeggen	
År: 2016	Sider: 26
Emneord: Nærhetsetikk, anerkjennelsesteori, identitetsdannelse, menneskeverd	
Sammendrag: Oppgaven undersøker sammenhengen mellom menneskeverdet, anerkjennelse og den etiske fordringen. Det gjøres ved å studere hvilken måte disse begrepene relaterer til hverandre, og om det er mulig å argumentere for en årsakssammenheng mellom dem. Oppgaven konsentrerer seg om Axel Honneths anerkjennelsesteori og Knud Løgstrups tenkning om den etiske fordringen. For å belyse tema benyttes Odin Lysakers (2013) bok 'Menneskeverdets politikk' og Svein A. Christoffersens (1999) tolkning av Løgstrup. Oppgaven resulterer i en forening av menneskeverdet, anerkjennelse og den etiske fordringen og bidrar med et annerledes perspektiv på grunnlagsetikk og menneskeverd.	

2. Engelsk sammendrag (abstract)

Title: Human Dignity, Recognition and the Ethical Demand	
Author: Sondre Mariannesønn Øvre Storeggen	
Year: 2016	Pages: 26
Keywords: Proximity ethics, recognition theory, identity formation, human dignity	
Summary: <p>This thesis examines the relationship between human dignity, recognition and the ethical claim. This is done by studying the way in which the concepts relate to each other, and whether it is possible to argue for a causal relationship between them. The thesis concentrates on Axel Honneth's theory of recognition and Knud Løgstrup's thinking about the ethical claim. To illuminate the theme Odin Lysaker's (2013) book 'Human Dignity Policy' and Svein A. Christoffersen's (1999) interpretation of Løgstrup are used. The task results in a unification of human dignity, recognition and the ethical claim and adds a different perspective on basic ethics and human dignity.</p>	

3. Forord

Arbeidet med denne oppgaven har pågått over en lengere periode, men i all hovedsak våren 2016. Den har krevd mange timer begravd i bøker, og enda flere timer med knakende tenkning. Oppgaven er skrevet i fagområdet mellom Pedagogikk og elevkunnskap og Religion, livssyn og etikk. Litteraturen jeg har benyttet meg av kunne blitt benyttet som pensum i begge fag ved Høgskolen. Det er fordi alle vitenskapene har sin opprinnelse i filosofien, og avhengig av perspektivet man går ut ifra kan ethvert fenomen i den menneskelige tilværelse settes i sammenheng til et gitt fagområde.

Jeg har alltid vært fascinert av fundamentale årsakssammenhenger. Denne fascinasjonen har fått utfolde seg i deler av både PEL og RLE -faget, og har ført til at jeg har kunne skrive denne oppgaven. Hvordan jeg skulle formulere ideene mine og koble trådene sammen har vært en stor utfordring, som har bydd på både latter og tårer.

Takk til Harald Løken for god veiledning og hjelp til å geleide meg på riktig vei. Det hadde ikke vært lett å 'drepe alle mine darlings' uten deg. Spesielt takk til Maiken K. Kinden som har fungert som en sparrepartner gjennom skriveprosessen. Oppgaven hadde ikke blitt til, hvis jeg ikke hadde hatt deg til å sparre ideer og tanker, frustrasjoner og gleder sammen med.

Hamar, mai 2016

Innholdsfortegnelse

1. NORSK SAMMENDRAG	2
2. ENGELSK SAMMENDRAG (ABSTRACT)	3
3. FORORD	4
4. INNLEDNING	6
4.1 BAKGRUNN FOR VALG AV TEMA	6
4.2 PROBLEMBESKRIVELSE	7
4.3 AVGRENSING OG PRESISERINGER	7
4.4 METODISK REFLEKSJON	8
5. ANERKJENNELSESTEORI	9
5.1 ANERKJENNELSE OG INTERSUBJEKTIVE PROSESSER	10
5.1.1 Anerkjennelse i form av kjærlighet – den private sfæren	10
5.1.2 Anerkjennelse i form av respekt – den rettslige sfæren	10
5.1.3 Anerkjennelse i form av ytelse – den sosiale sfæren.....	11
5.2 KRENKELSER	12
5.2.1 Anerkjennelse og institusjoner	12
6. NÆRHETSETIKK	14
6.1 TILLIT	14
6.2 DEN ETISKE FORDRING OG NESTEKJÆRLIGHET	15
7. MAKTENS ÅND	17
8. ANERKJENNELSE SOM UNIVERSELL ETIKK	19
8.1 ANERKJENNELSEN OG DEN ETISKE FORDRINGENS FEM KJENNETEGN.....	19
8.2 ANERKJENNELSE, FORDRING, TILLIT OG MAKT.....	22
9. KONKLUSJON	24
10. LITTERATURLISTE	25

4. Innledning

4.1 Bakgrunn for valg av tema

Formålsparagrafen, som står først i opplæringsloven (1998), legger kristne og humanistiske verdier til grunn for opplæringen. Blant de kristne og humanistiske verdiene loven nevner finner vi menneskeverdet, likeverd og solidaritet. Jeg har sett det som en selvfølgelighet at disse verdiene ligger som et fundament i skolens hverdag. Det kan være tilfelle, men erfaringer fra praksis har vist meg at det er vanskelig å observere og beskrive uttrykk for disse verdiene i skolehverdagen. Man kan tenke seg at grunnen til dette er at det er en utfordring å beskrive verdiene i seg selv, og hvordan de viser seg i livene våre. Menneskeverdet kan beskrives som normativ status tilskrevet individer (Lysaker, 2013, s. 174) og elever ville blitt bedre ivaretatt hvis lærere hadde et mer bevisst forhold til hvordan man implementerer tilskrivelsen av denne statusen.

Begreper som frihet og ansvar ligger i den samme skuffen som menneskeverdet og nestekjærlighet. Gjennom faget Pedagogikk og elevkunnskap har jeg møtt på Axel Honneths anerkjennelsesteori, og gjennom RLE-faget har jeg møtt tankegodset til Løgstrup, om nærhetsetikken og den etiske fordringen. Frihet og ansvar kan knyttes opp til maktbegrepet, et begrep som er viktig hos begge disse tenkerne.

På siste halvdel av 1800-tallet formulerer datidens fremste anarkist, Bakunin, denne setningen om hva menneskets frihet består i:

The liberty of man consists solely in this: that he obeys natural laws because he has *himself* recognized them as such, and not because they have been externally imposed upon him by any extrinsic will whatever, divine or human, collective or individual. (Bakunin, 2012)

Bakunin mente med andre ord at mennesket er autonomt. Samtidig som Bakunin setter mennesket i sentrum, er han tydelig i sitt forfatterskap på at mennesket kun kan være frigjort innenfor et samfunn (Leier, 2009, s. 109).

Tanken om at mennesket kun kan være frigjort innenfor rammene av et samfunn, at vi er totalt avhengige av hverandre, er en del av kjernen i denne oppgaven.

4.2 Problembeskrivelse

I denne oppgaven redegjør jeg for begrepene anerkjennelse og den etiske fordringen. Jeg argumenterer for at teoriene formulert av Honneth og Løgstrup angående disse to fenomener kan komplementere hverandre, og at man må se dem i sammenheng med menneskeverdet for å best forstå deres natur.

På grunnlag av dette har jeg formulert en tese som lyder:

- Menneskeverdet manifesterer seg selv gjennom anerkjennelse, som er fundamentet for og resultatet av den etiske fordringen.

4.3 Avgrensing og presiseringer

For å forsvare tesen min må jeg først presentere min forståelse av anerkjennelse. Jeg tar utgangspunkt i Honneths anerkjennelsesteori for å forstå begrepet. Honneth er opptatt av anerkjennelse som drivkraften bak individuelle og sosiale dannelsprosesser. Det er ikke dannelsprosessene per se jeg er interessert i, men begrepet anerkjennelse i seg selv. Jeg har allikevel valgt å presentere de intersubjektive anerkjennelsesprosessene, da de kan sees på som et uttrykk for en universell anerkjennelsesetikk. I denne sammenhengen blir også krenkelser undersøkt, for å forstå hva som skjer i det man lar være å anerkjenne mennesker. Spørsmålet om hvordan institusjoner forholder seg til anerkjennelse blir kort diskutert, for å få et innblikk i anerkjennelse og krenkelser i skolen.

Jeg presenterer videre aspekter ved nærhetsetikken, for å nærme meg Løgstrups tenkning om den etiske fordringen. Spørsmål som vil bli belyst er; hva er den etiske fordringen, og hvordan fremstår den i verden? Begrepet tillit er svært viktig i Løgstrups tenkning, og jeg vil undersøke betydning av tilliten.

Menneskets interdependens, det vil si vår avhengighet av hverandre, blir understreket av begge tenkere som en svært viktig faktor i den menneskelige utvikling. Jeg kommer derfor til å kort undersøke fenomenet makt, og hvordan makten manifesterer seg i verden.

Når disse tre begrepene, anerkjennelse, den etiske fordringen og makt er definert og diskutert, vil jeg gå dypere inn i hvilke sammenhenger som anerkjennelse går inn i. Jeg diskuterer handling, respons, dannelse, rasjonalitet og moralitet som aspekter ved anerkjennelse og

hvordan disse aspektene forholder seg til den etiske fordringen. Til slutt beviser jeg min tese ved å sette de tre begrepene og menneskeverdet i en sammenheng som støttes opp av teorien.

4.4 Metodisk refleksjon

Oppgaven jeg skriver er en kritisk litteraturstudie. Jeg setter meg inn i allerede eksisterende litteratur, og bruker min faglige forståelse for å støtte opp under min tese. Oppgaven kan også beskrives som en systematisk rekonstruksjon, da jeg rekonstruerer eksisterende fagstoff. Tilnærmingen jeg har til stoffet tar utgangspunkt i et annet perspektiv, enn hva den gitte litteraturen hadde. Mitt perspektiv tar utgangspunkt i menneskeverdet, for å beskrive en universell grunnlagsetikk.

Metoden jeg benytter kan karakteriseres som en hermeneutisk metode. Hermeneutikk er en teori om hvordan man fortolker, forstår og skaper mening i tekster eller vitenskapelig materiale (Nicolaisen, Syse, & Tollefsen, 2012, s. 531). Teorien går ut på at forståelsen utvider seg gjennom svingninger mellom helhet og del i stadig utvidende sirkelbevegelse. Det betyr at forståelsen vår er avhengig av at vi må forstå det partikulære i lys av helheten og vice versa.

Den hermeneutiske sirkelen har ligget som rammeverk for arbeidet mitt. Jeg har prøvd å systematisere fagstoffet slik at leseren på best mulig måte vil forstå budskapet og konklusjonen i oppgaven.

5. Anerkjennelsesteori

Inspirert av Hegels anerkjennelseskamp og Freuds dypdykk inn i menneskets sinn, har Axel Honneth konstruert en teori om dannelse av mennesket, basert på en dialektikk mellom anerkjennelse og krenkelse. «Det menneskelige selv dannes ifølge Honneth i skjæringspunktet mellom våre indre impulser og emosjoner på den ene siden og sosiale eller intersubjektive erfaringer på den andre siden» (Jacobsen, 2013, s. 358). Honneth definerer anerkjennelse som et menneskelig behov, og går så langt som å si at uten anerkjennelse, ville vi ikke kunnet leve gode liv (Lysaker, 2013, s. 12). Vi vil alltid bli enten anerkjent eller utsatt for krenkelser i sosiale relasjoner, noe som vil si at vi er totalt avhengige av hverandre for å sikre vår selvrealisering, frihet og rettferdighet.

Jeg vil argumentere for at anerkjennelsesteorien til Honneth kan sees på som et forsøk på å etablere en universell etikk. Da avhengigheten vår av hverandre er fastslått, og dens vilkår er betinget av ens handlingsrom i sine sosiale relasjoner, vil det alltid ligge en etikk bak enhver handling. Hvis den handlende aktøren ikke har begrunnet sin handling basert på en anerkjennelsesetikk, vil utfallet av handlingen, om den anerkjenner eller krenker subjektet, være tilfeldig. Selvfølgelig vil mange etiske teorier og vår allmenne moral begrunne anerkjennelse som beste handlingsvei, men dessverre ser vi at mennesker så altfor ofte blir utsatt for krenkelser.

Honneth presenterer anerkjennelse som et flerdimensjonalt begrep, bestående av kjærlighet, respekt og ytelse. Disse tre dimensjonene i anerkjennelsesdialektikken er svært ulike, men samtidig sammenhengende (Lysaker, 2013, s. 79). Fraværet av anerkjennelse i en av dimensjonene kan føre til at hele personens identitet bryter sammen (Jacobsen, 2013, s. 361). For å utvikle en sunn identitet er det flere aspekter som gjelder. De intersubjektive og intrasubjektive, eller sosiale og indre anerkjennelsesprosessene har et dialektisk forhold, som danner 'jeget'. Selvdanningen er en del av den indre prosessen og består i å føre en fornuftig indre dialog med seg selv. Det innebærer å forstå, fortolke og forholde seg til sitt psykiske liv og dets uforutsigbare impulser og drivkrefter (Jacobsen, 2013, s.362). De intersubjektive erfaringene er på den måten en forutsetning for de intrasubjektive prosessene, da vårt psykiske liv påvirkes av våre omgivelser. Det er disse sosiale prosessene som er interessante for oss og vil bli redegjort for videre i oppgaven, da det kan argumenteres for at de har et etisk aspekt ved seg.

5.1 Anerkjennelse og intersubjektive prosesser

Det som kjennetegner en god identitet er vellykkede intersubjektive anerkjennelsesprosesser. Anerkjennelse manifesterer seg gjennom kjærlighet, respekt og ytelse og fører til at individet utvikler selvtillit, selvaktelse og selvverdsettelse.

5.1.1 Anerkjennelse i form av kjærlighet – den private sfæren

Selvtillit er avhengig av kjærlighet og finner sted i den private sfæren, henholdsvis i våre intime og nære relasjoner. Det er den helt spontane kjærligheten som oppstår mellom mor og barn, men også den vi opplever senere i livet. I starten av livet vil kjærligheten komme fra barnets signifikante andre. Gjennom oppveksten vil denne gruppen bli større, og kjærligheten mellom for eksempel en lærer og elev, og den kjærligheten som man opplever gjennom romantiske forhold vil være av betydning. Gjennom kjærligheten lærer vi å artikulere våre behov og at de vil bli møtt med verdighet. Vi lærer også, som Jonas Jakobsen formulerer det; «å balansere i det prekære spenningsforholdet mellom selvstendighet og avhengighet, eller mellom selvhevdelse og selvforglemmelse» (Jakobsen, 2013, s. 359). Det vil si at vi utvikler muligheten til å innta andres perspektiv og øve evnen til innlevelse og empati.

Honneth mener kjærlighet kun skal sees på som en prosess, og at behovet for kjærlighet må forstås så grunnleggende at det ikke endres over tid. Kjærligheten må og vil til alle tider «integreres i og gjøres til en naturlig del av de til enhver tid rådende samfunnsforhold» (Lysaker, 2013, s. 85).

5.1.2 Anerkjennelse i form av respekt – den rettslige sfæren

Anerkjennelse som blir ytret gjennom respekt, gjør at individet utvikler selvaktelse. Selvaktelsen tilegner vi oss gjennom å bli anerkjent som rettssubjekter. Dette foregår i den rettslige sfæren hvor man øver selvrespekten ved at man gradvis respektere andre individer og abstrakte ideer. Dette skjer ved gradvis å måtte forholde seg til normer, regler og plikter gjennom oppveksten før man til slutt blir myndig, og blir et rettssubjekt på lik linje med alle andre. Honneth skriver at: «[W]e can only come to understand ourselves as the bearers of rights when we know, in return, what various *normative obligations* we must keep vis-à-vis others» (sitert i Lysaker, 2013, s. 87). Selvaktelsen eller selvrespekten tilegner vi oss dermed ved gjensidige forpliktelser til andre mennesker. Det er gjennom disse gjensidige relasjonene

vi fremsetter krav om anerkjennelse, og evner å behandle mennesker på en respektfull og likeverdig måte (Lysaker, 2013, s. 89).

Honneth mener at anerkjennelse i form av respekt er avhengig av historiens utvikling. «[U]nlige the case of love, the particular form of reciprocity found in legal recognition can emerge *only* in the course of a historical development» (sitert i Lysaker, 2013, s. 88). Honneth hevder videre at i anerkjennelse i den rettslige sfæren ligger «anerkjennelsen av vår moralske autonomi», og ved å bli anerkjent som rettssubjekt evner man å «transendere partikulære, egosentriske interesser og tenke den moralske gyldigheten inn i [sine] handlingsplaner» (Jacobsen, 2013, s. 360). Det vil si at man blir et autonomt menneske, i stand til å ta ansvar for sine egne handlinger.

Honneth mener også at anerkjennelse i den rettslige sfæren tilskriver individet et universelt menneskeverd. Han skriver at: «Only with the establishment of *universal human rights* [can] self-respect (...) assume the character associated with talk of moral responsibility as the respect-worthy core of a person» (sitert i Lysaker, 2013, s. 89). Lysaker poengterer på dette punktet at Honneth mener at individuelle rettigheter innenfor en stat er nødvendige, men ikke tilstrekkelige betingelser for å få tilskrevet menneskeverdstatus (Lysaker, 2013, s. 89).

5.1.3 Anerkjennelse i form av ytelse – den sosiale sfæren

Den siste dimensjonen er anerkjennelse gjennom ytelse, og finner sted i hva Honneth kaller den sosiale sfæren (Jacobsen, 2013). Gjennom anerkjennelse av ytelse utvikles selvverdsettelsen. Honneth beskriver anerkjennelse av ytelse slik: «[A] form of social esteem that allows [persons] to relate positively to their concret *traits* and *abilities*» (sitert i Lysaker, 2013, s. 90). Med andre ord er selvverdsettelsen avhengig av en prosess som virker hele livet og «retter seg (...) mot individets 'særegenhet', dvs. de spesifikke evner og egenskaper, hvormed det bidrar i samfunnet, typisk gjennom bestemt arbeid» (Jacobsen, 2013, s. 360). Sosialiseringprosessen som dette er, krever at individets talenter, egenskaper og behov for å yte blir møtt med anerkjennelse. En slik form for anerkjennelse kan for eksempel vise seg ved mottakelse av gode tilbakemeldinger på jobben, eller ved at en elev får ros for sitt skolearbeid. I samfunnet vil det alltid være en verdidebatt om hvilke typer arbeid og talenter som er verdifulle. Den pågående debatten omkring 'mannsykker' og 'kvinneykker' er en del av dette. I tillegg til den gryende oppslutningen hos venstreorienterte partier i det politiske landskapet

i Vesten. Tilstrømningen av velgere skyldes finansmarkedets stilling i kapitalismen og ulikheter i inntekter dette medfører.

5.2 Krenkelser

Som nevnt tidligere er fraværet av anerkjennelse en krenkelse, og vi ser at individer blir utsatt for krenkelser i alle de tidligere nevnte dimensjonene. Honneth beskriver krenkelser som fornektelse av anerkjennelse og kategoriserer krenkelsene som; kroppslig krenkelse i den private sfæren, rettighetstap i den rettslige sfæren og sosial nedverdiggelse i den sosiale sfæren (Lysaker, 2013, s. 17). Fraværet av anerkjennelse kan lede til en kollaps av individets identitet (Lysaker, 2013, s. 18), noe som understreker hvor sårbart individet er, og hvilken enorm makt Ola Nordmann, andre personer og institusjoner sitter på.

5.2.1 Anerkjennelse og institusjoner

Som intersubjektive anerkjennelsesprosesser har jeg poengtert at prosessene foregår i relasjoner både mellom enkeltmennesker og mellom grupper av mennesker. En annen viktig aktør vil derfor være samfunnets institusjoner. Like fullt som ens ytelse blir definert og rangert av samfunnet ut fra et sett med verdier, møter man de samme mekanismene i klasserommene. Klasserommene kan sees på som en miniatyrmodell av samfunnet for øvrig. I klasserommet vil elevene bli utsatt for anerkjennelse og krenkelser i alle de tre dimensjonene. Kjærlighet, respekt og ytelse er alle aspekter i skolen, og elevene trenger å bli møtt med anerkjennelse fra læreren sin i samtlige dimensjoner. Anerkjennelse i den private sfæren handler om relasjonen mellom lærer og elev, den må alltid bestå av kjærlighet. Anerkjennelse i den rettslige sfæren består blant annet i deltakelse og medbestemmelse av klasseromsregler. Anerkjennelse i den sosiale sfæren består for eksempel av positive tilbakemeldinger i plenum. Dessverre kan vi slå fast at elever blir utsatt for krenkelser til stadighet i sin skolehverdag. Brophy skriver at lærere «[are] praising low achievers less often for success, failing to give feedback following the public responses of low achievers [and are] generally paying less attention to low achievers or interacting with them less frequently» (2010, s. 109). Og dette er kun et lite utsnitt av eksempler på krenkelser som elevene blir utsatt for. Det er åpenbart at krenkelser og mangel på anerkjennelse slik som dette, ikke er et problem som står og faller på læreren, men også på skolens strukturer. Jeg vil ikke fraskrive ansvaret fra læreren, da ens lærers personlighetstrekk og etiske refleksjon i sitt arbeide, yter størst innflytelse på hvorledes elever opplever å bli møtt

i skolen. Samtidig er det ikke til å stikke under stol at krenkelsene som elevene blir utsatt for i skolen kan være en form for strukturell vold. Ut ifra Johan Galtungs definisjoner, er barnehager, fengsler, sykehjem og til og med staten i seg selv strukturer som kan påføre individer vold (Galtung, 1969), eller hva vi i denne sammenhengen kaller krenkelser.

6. Nærhetsetikk

Tenkningen til teologen og filosofen Knud Ejler Løgstrups har hatt stor innflytelse på den etiske diskursen i Norge de senere årene. Hans tenkning om den etiske fordringen og nærhetsetikk har hatt spesielt stor innflytelse innenfor helsefagene og i pedagogikken (Christoffersen, 1999, s. 8). Etikken Løgstrup skriver om går forut for de etiske modellene og det vi kan kalle for en grunnlagsetikk. Det er fordi den ikke sier noe om hva som er rett og galt i en gitt situasjon, men hvilket perspektiv man skal legge til grunn for enhver moralsk refleksjon (Eidhamar, Hølen & Leer-Salvesen, 2007, s. 51). Til grunn for hans tenkning ligger den etiske fordringen. Den etiske fordringen kan sees på som et kall eller et krav som oppstår i møte med andre mennesker. Dette kallet springer ut i fra hverandres nærhet, og inspirerer til gode og moralske handlinger (Eidhamar, et al., 2007, s. 51). Løgstrup mener at etikken må ha utgangspunkt i noe alle mennesker har et forhold til. Dette ekskluderer for eksempel at Gud er utgangspunktet for moralitet. Hva alle mennesker har et forhold til, er hva Løgstrup kaller livsytringer (Eidhamar, et al., 2007, s. 52). Livsytringer er spontane ytringer i den forstand at det er en grunnleggende side ved mennesket, fordi det som et menneske gjør spontant «gjør det ifølge tingenes natur og av egen drift, utvunget og uten baktanker» (Christoffersen, 1999, s. 22). Tillit er en slik livsytring, i tillegg til for eksempel barmhjertighet, kjærlighet og åpen tale.

6.1 Tillit

Løgstrup mener at tillit er et grunnfenomen i den menneskelige tilværelse, lik Honneth mener at sårbarheten og avhengigheten er det samme. Tilliten viser ifølge Løgstrup vår avhengighet av hverandre. Med «tilliten utleverer vi oss selv, vi legger noe av vårt eget liv i den annens hånd og forventer at han eller hun tar vare på det» (Christoffersen, 1999 s. 29). Løgstrup understreker tilliten, og gjør det gjennom å vise til at mennesket er et sosialt vesen, og at vi er avhengige av hverandre. Allerede fra fødsel er vi avhengige av våre signifikante andre og vi har full tillit til dem. Ved senere anledninger vil man bli møtt av og selv møte folk med mistillit, det skal da ofte særlige omstendigheter til da vi er naturlig tillitsfulle. Christoffersen (1999) nevner skilt med «pass opp for lommetyver», som eksempel på omstendigheter som fører til mistillit. Forholdet mellom tillit og mistillit kan sammenlignes med forholdet mellom avhengighet og frihet.

Tillit mellom mennesker har kanskje vært den viktigste faktoren for at mennesket har kunne erobre jorden. Vår evne til å organisere oss i strukturer og kommunisere mellom store antall mennesker er basert på at vi har hatt tillit til hverandre. Institusjonene vi er avhengige av i dagens samfunn er limt sammen av tillit på mange forskjellige måter. Skolen er en institusjon hvor tillit både er viktig mellom foreldre og skolen og elevene og lærerne. Samtidig er klassemiljø og skolegården en arena hvor tillit mellom elevene utfolder seg. Dette gir dermed mistilliten mange anledninger til å vise sitt ansikt i skolen. På samme måte som jeg har beskrevet krenkelser av elevene i skolen opptrer mistilliten i de samme situasjonene.

6.2 Den etiske fordring og nestekjærlighet

Som beskrevet i innledningen til dette kapitlet er den etiske fordringen grunnlaget for etisk handling. Henriksen og Vetlesen skriver at vi møter den moralske fordringen idet vi møter den andre (2006, s. 219). Løgstrup mener at den etiske fordringen ikke springer ut fra en samling verdier eller synspunkt, men av interdependensen, det vil si makten og avhengigheten vi har overfor hverandre (Christoffersen, 1999, s. 38). Løgstrup understreker også at den etiske fordringen er taus, det vil si at fordringen, eller kravet, ikke uttales eksplisitt, men er noe som oppstår eller viser seg i møtene mellom mennesker. Den etiske fordringen er på en måte anti-humanistisk, da den ikke tar utgangspunkt i aktøren selv, men faktisk noe utenfor mennesket. Dette står i motsetning til det som for eksempel Kant mente, som påstod at etikken har sitt utgangspunkt i aktøren, eller mer konkret; fornuften. Samtidig kan vi si at den etiske fordringen på en annen måte er humanistisk, da den jo faktisk tar utgangspunkt i mennesket. Det er bare ikke deg selv, men den andre som er utgangspunktet. Løgstrup skriver at «fra den Kærlighed som Du selv gjør Krav på, kender Du den Kærlighed Du skylder det andet Menneske» (sitert i Christoffersen, 1999, s. 42).

Sitat fra Løgstrup gjør det nærliggende å sammenligne den etiske fordringen med det kristne nestekjærlighetsbudet. Vi kan faktisk argumentere for at Den barmhjertige samaritan (Luk. 10:25-37) handler på grunnlag av en nærhetsetikk. I møte med mannen, liggende langs landeveien, blir verdier og normer lagt til side. Vi må gå ut ifra at samaritanen handler ut fra den tause fordringen, den umiddelbare trangen til å handle godt, som kommer fra den skadde mannen. Mange kristne vil nok argumentere for at den etiske fordringer i dette eksempelet kommer fra Gud. Men virkeligheten er at uavhengig av religiøs tilknytning, står en ovenfor nøyaktig samme fordring som det ethvert annet menneske ville stått ovenfor, og dermed må

en selv ta stilling til hvordan hen i en gitt situasjon best kan ta vare på dette. (Christoffersen, 1999, s. 48). I følge Løgstrup finnes det ikke en kristen etikk i materialistisk forstand, men i den forstand at det finnes en gjennomtenkning mellom kristen tro og etikk. Det vil si at «den som vil bruke Jesus eller Bibelen til å skaffe seg en absolutt sikkerhet for at det han gjør er rett, velger i realiteten den absolutte ansvarsløshet» (Christoffersen, 1999, s. 48). Teologen Løgstrup kan ha funnet sin inspirasjon i Paulus sitt Romerbrev. I Romerbrevet argumenterer Paulus for at kjærlighet skal oppfylle Moseloven (lover rettet mot jødisk dagligliv og religionsutøvelse). Dette fører til at Moseloven blir forkastet som etisk standard, og at relasjonen til Gud er hva som gjør seg gjeldende. På samme måte forkaster Løgstrup 'loven' eller fornuften, og gjør møte mellom mennesker til etikkens krybbe. Sammenhengen mellom den etiske fordringen og rasjonalitet blir diskutert videre i kapitel 8.1.

På grunnlag av det faktum at den etiske fordringen er taus, kan man påstå at den etiske fordringen er før-kulturell. Det er fordi vi må gå ut ifra at appellen fra den andre var tilstede til og med før mennesket hadde utviklet et språk. Dette åpner for å stille seg spørsmålet om også dyr kan oppleve den etiske fordringen. Man kan jo lett forestille seg at man opplever fordringen selv i møte med dyrene. Da springer fordringen ut fra dyret selv. Dette er en problemstilling som ikke vil bli diskutert videre i oppgaven.

7. Maktens ånd

Vi har sett på hvilken betydning anerkjennelse, og mangelen på sådan, har for mennesket. Vi har også sett på hvilken betydning tillit, som en spontan livsytring, har for behandlingen av mennesker, og da også hva man mister eller går glipp av idet man går inn i møter med mistillit. Det er ikke vanskelig å se at aktørene (alle som enten kan anerkjenne eller krenke) innehar en enorm makt. Løgstrup argumenterte for at ethvert mellommenneskelig forhold inneholder et maktforhold (Christoffersen, 1999, s. 29). Det vil også alltid være et maktforhold mellom individer og institusjoner. At enhver relasjon inneholder et maktforhold viser at makt fungerer som en katalysator for den etiske fordringen. Makt fungerer på den måten som en drivkraft i danningsprosessene og etikken bak enhver handling. Jeg velger derfor å redegjøre for hva som ligger i begrepet makt.

Ordet makt kan ofte ha en negativ klang over seg og høres ut som en skummel ting, men det er ikke nødvendigvis tilfellet til maktens vesen. Foucault (1980) forklarer det på denne måten:

What makes power hold good, what makes it accepted, is simply the fact that it doesn't only weigh on us as a force that says no, but that it traverses and produces things, it induces pleasure, forms knowledge, produces discourse. It needs to be considered as a productive network which runs through the whole social body, much more than as a negative instance whose function is repression.

Vi kan se likheten til Hegel i måten dialektikken til tidsånden gjenspeiler makten som et produktivt nettverk mellom alle mennesker, som skaper av kultur. Samtidig er maktforhold svært ofte statiske, i hvert fall i møte med institusjoner og strukturer i samfunnet. I de relasjoner hvor maktforholdene endrer balansen har det skjedd drastiske endringer. Eriksen beskriver det statiske aspekt ved det på denne måten: «Some actors are able to consider power over others; some have very limited control of their own lives, let alone other peoples's» (Eriksen, 2010, s. 56-57). Eriksen betegner de gruppene med minst makt som 'powerless groups'. De lider tyngst av maktens skjevfordeling, og Eriksen peker på diskursen i samfunnets strukturer som årsaken til dette; «powerless groups are subjugated by the dominant discourses of society; the ways in which everyday language structures the world and confirms a set and values» (sitert i Eriksen, 2010, s. 167). Slike strukturer kan for eksempel illustreres gjennom det tamilske språket som ikke har noe ord for bror, men forholder seg til begrepene storebror (annan) og lillebror (thambi) (Deliege, 1993, s. 536). Deliege skriver at «this

distinction is crucial, since the elder brother is considered superior to the younger brother», noe som illustrer maktforholdet brødrene imellom. Det er ikke alltid enkelt å se slike sammenhenger i ens egen erfaringsverden, og det er ikke umulig at strukturer som i eksempelet ovenfor gjemmer seg like åpenlyst som elefanten i klasserommet.

I denne forbindelse er det verdt å merke seg at makt ikke bare opptrer ved at A får B til å gjøre noe B ellers ikke ville gjort, slik som lenge var den vanlige forståelsen av makt, først presentert av Max Weber (Eriksen, 2010, s. 166). I dagens sosiologi heter det seg med Steven Lukes (2004) tredje dimensjon av makt, at «those subject to power do not express or even remain unaware of their interest» (Lorenzi, 2006, s. 92). Her refereres det til 'powerless groups' «whose interests never even reach a level of negotiation» (Eriksen, 2010, s. 168). Samtidig ligger det også stor innflytelse i den andre dimensjonen av makt, nemlig i 'non-decisions'. Eriksen beskriver 'non-decisions' som «those political issues which are dealt with within the political system but which are not addressed explicitly» (2010, s. 168).

Hvordan makt opptrer innenfor skolens rammer er verdt et studium i seg selv. Men vi kan trekke noen enkle konklusjoner om makt i skolen ut ifra allerede nevnt teori. Foreldregrupper som er marginaliserte i samfunnet kan ofte kategoriseres som «powerless groups». Skolens diskurser og strukturer gjør det vanskelig for disse gruppene å delta på lik linje med andre i skolen. Problemstillinger knyttet til disse gruppene og deres elever blir utsatt for en ovenfra og ned tilnærming, som kan føre til at problemstillinger holdes borte fra dagsorden. At skolen som institusjon, i den grad den består av lærere, ikke er bevisst denne innflytelsen makten representerer i absolutt alle relasjoner, er åpenbar, da den er et resultat av diskursen lærerne opererer innenfor.

Denne innfallsvinkelen til makt i skolen demonstrer at den etiske fordringen og anerkjennelsen lett kan forsvinne. I tillegg til de konkrete eksemplene på krenkelser som foregår i klasserommene som jeg nevnte i kapittel 5.1.3, blir elevene utsatt for krenkelser på flere av skolens arenaer. Lærerne må ha det klinkende klart for seg at de har en overveldende makt og innflytelse over elevene, og at ansvaret for den enkeltes liv ligger i deres hånd. «Gjennom min egen selvvalgte forventning om å bli elsket har [jeg] mulighet for å forstå den fordring som gis i og med en annen tilværelse» (Christoffersen, 1999, s. 42). Forventningen om å bli elsket må gjennomsyre strukturene slik at enhver som møter skolen blir møtt med anerkjennelse. Både der man møter den etiske fordringen åpenlyst og der den er mer skjult. Skolen må utøve makten sin gjennom anerkjennelse i form av kjærlighet, respekt og sosial verdsettelse.

8. Anerkjennelse som universell etikk

Gjennom oppgaven har jeg allerede argumentert for at det er flere likheter mellom tenkningen til Løgstrup og Honneth. Jeg skal nå poengtere disse likhetene og argumentere for at enkelte av begrepene vi har møtt beskriver de samme fenomenene. Jeg skal så argumentere for en sammenheng mellom disse begrepene, som forklart i tesen. På det grunnlaget vil jeg presentere en universell anerkjennelsesetikk som sikrer individets menneskeverd. Til sist vil jeg argumentere for at skolen må ta aktivt utgangspunkt i en slik forståelse for å vokte elevenes menneskeverd.

8.1 Anerkjennelsen og den etiske fordringens fem kjennetegn

Anerkjennelse blir beskrevet av Honneth som følgende: «[R]ecognition (...) [is] a behavioural reaction in which we respond rationally to *evaluative* qualities that we have learned to perceive, to the extent to which we are integrated into the second nature of our lifeworld» (sitert i Lysaker, 2013, s. 77). Anderson skriver at anerkjennelsesbegrepet omfatter fem kjennetegn; handling, respons, dannelse, rasjonalitet og moralitet (Lysaker, 2013, s. 77).

Anerkjennelse er altså en handling. Det betyr i denne sammenheng en atferdsmessig reaksjon. Det kan for eksempel være anerkjennelse, i form av et nikk, til en tigger du møter langs gaten.

Anerkjennelse er også en respons «på allerede tilstedeværende evaluative kvaliteter, som samtidig er en attribuering av en slik kvalitet overfor den person som anerkjennes» (Lysaker, 2013, s. 78). Det vil si at i en anerkjennelsesprosess blir evaluative kvaliteter tilskrevet en annen person, som deretter bekreftes gjennom en senere evaluativ anerkjennelse som aktualiserer nettopp denne kvaliteten, slik at den anerkjente i sin tur integrerer dette i sin identitet (Lysaker, 2013, s. 78).

Det tredje kjennetegnet ved anerkjennelse er at den er en form for dannelse. Dannelsen er et resultat av en etisk sosialiseringssprosess, og en betingelse for å respondere på attribuerte kvaliteter hos andre. Lysaker skriver at «denne etiske sosialiseringssprosess innebærer ingen respons på objektivt eksisterende moralske verdier, men kun en reaksjon på persepsjon av en sosial ontologi hvori andre personers disposisjoner og handlinger er blitt fortolket via sosiale

normer» (2013, s. 78). Dannelsen og anerkjennelsen utfolder seg i en sirkelbevegelse, hvor på de forsterker hverandre.

Det fjerde kjennetegnet er anerkjennelse i form av rasjonalitet. «Trass i at anerkjennelse hos Honneth involverer emosjonell respons, kroppsspråk og affektive motiverte handlinger, er anerkjennelse noe rasjonelt og etisk» (Lysaker, 2013, s. 79). Honneth mener at «grunnen til det er at anerkjennelse innebærer en bekreftelse av en etisk kultur som muliggjør fri, autonome individer» (referert i Lysaker, 2013, s. 79). Det vil til enhver tid være hensiktsmessig og rasjonelt å fremme autonomi. Anerkjennelse er derfor en rasjonell handling.

Anerkjennelse er til sist en moralsk handling. Det er fordi anerkjennelse er en normativ respons på personers evaluative kvaliteter (Lysaker, 2013, s. 79). I ethvert samfunn vil det være en pågående debatt om anerkjennelseshandlingers normative gyldighet. Debatten fremstår dialektisk og er avhengig av enkeltpersoners overskridelser av gitte grenser. Igjen er lignelsen om den barmhjertige samaritan et godt eksempel, da historien har vist at kristen etikk førte til en radikal forandring av allmenmoralen.

Lysaker skriver at Honneth i den senere tiden har tatt til orde for at anerkjennelse er en mer opprinnelig form for menneskelig praksis, enn en epistemisk eller moralsk kategori (2013, s. 79).

For å ty til en billedliggjøring av et vanskelig tema ser jeg igjen til liknelsen om den barmhjertige samaritan (Luk 10.25-37). Vi kan finne igjen de fem kjennetegnene på anerkjennelse så vel som den etiske fordringen i denne liknelsen. Den etiske fordringen som samaritanen opplever idet han møter mannen langs veien, består i at han mer eller mindre ubevisst anerkjenner ham. Fordringen består i en atferdsmessig reaksjon; samaritanen stopper opp og vi må gå ut ifra at han får medfølelse med ham.

Det andre kjennetegnet på anerkjennelse kan vi ikke definere som en del av den etiske fordringen, men respons er heller et resultat av fordringen.

Anerkjennelse i form av dannelse, er på den andre siden en forutsetning for og et resultat av fordringen. Løgstrup mener at appellen fra den andre er et førkulturelt fenomen. Det betyr at den etiske fordringen er en del av naturtilstanden, altså at fordringen ikke er konstruert og betinget av kultur. Jeg vil påstå at dette er uten betydning, da det vil være biologisk feil å snakke om mennesker forut for en kultur. Mennesker er og vil alltid være kulturelle vesener,

og viktigst er det derfor at den etiske fordringen må fortolkes for å kunne ha en verdi. I menneskets natur ligger det intuitivt å besvare fordringen, men for å realisere anerkjennelsens potensiale må det ligge en form for dannelse til grunn. Den barmhjertige samaritan har fått sitt navn fordi han forstod og agerte på fordringen han oppfattet. Han hadde gått gjennom en kulturell sosialiseringssprosess som gjorde han i stand til å respondere. I den hypotetiske førkulturelle verden ville den etiske fordringen ikke ha hatt stor betydning, da det førkulturelle mennesket ikke kunne vite hvordan en best skulle håndtere fordringen. Anerkjennelsens mekanismer ville operert på måfå for å realisere sitt potensiale. Kanskje er dette en form for etnosentrisk måte å tenke om fordringen. Mye tyder på den etiske fordrings vandring gjennom historien er en del av evolusjonens måte å skape dagens menneske. På grunnlag av denne refleksjonen velger jeg allikevel å påstå at dannelse er en forutsetning for å respondere på den etiske fordringen og at individets dannelse øves av fordringer som fører til etisk handling.

Det fjerde aspektet ved anerkjennelse er rasjonalitet, og kan være vanskelig å knytte til den etiske fordringen ved første øyekast. Men ser vi nærmere på fordringen oppdager vi fort at den etiske fordringen er kanskje det mest rasjonelle aspektet ved den menneskelige tilværelse. I den grad rasjonalitet er en målestokk for hvor hensiktsmessig eller fornuftige våre handlings- og tankemønstre er, vil den etiske fordringen lik anerkjennelse alltid være rasjonell da den fremmer etisk kultur og autonomi.

Det femte aspektet ved anerkjennelse er moralskhandling, og kan ikke sammenlignes direkte med den etiske fordringen, men heller et som resultat av fordringen. Den etiske fordringen er det eneste fenomenet som målrettet fremmer anerkjennelse. Vi må gå ut i fra at den etiske fordringen lå til grunn for samaritanens moralske handling.

Men møtte ikke presten og levitten på den etiske fordringen? De opplevde den etiske fordringen på samme måte som samaritanen, men flere forhold kan ha gjort at de ikke responderte på den. De kan ha hatt en atferdsmessig reaksjon og de kan til og med ha respondert på mannens kvaliteter der han lå langs veien. Men i et eller annet ledd langs rekken ble det klart at de ville krenke mannen istedenfor å anerkjenne ham. Det mest nærliggende å tenke seg er at de manglet tilstrekkelig dannelse for å kunne respondere med en moralsk handling.

8.2 Anerkjennelse, fordring, tillit og makt

Anerkjennelsesteorien som ble presentert i kapitel 7, ble beskrevet som en dialektisk prosess mellom anerkjennelse og krenkelse. På samme måte er den etiske fordringen en dialektisk prosess mellom meg og deg. Dette spenningsforholdet reflekterte jeg kort over i kapitel 8.2 hvor jeg diskuterte den etiske fordringen som både humanistisk så vel som anti-humanistisk. Den etiske fordringen og anerkjennelse er frukter av relasjoner, og det er makten som er dialektikkens pådriver i alle tilfeller.

Løgstrup var svært opptatt av tilliten, og er som beskrevet i kapitel 8.1 en av de spontane livsytringene. Det er ikke som livsytring jeg er interessert i tilliten, men som sparrepartner med makten. I det jeg har tillit til deg, har du tilsvarende mye makt over meg. Derfor er det viktig å være klar over hvor tilliten kommer fra. Som livsytring er det klart at tilliten ligger latent i mennesket, men med den snevre definisjonen mister vi hele bildet. Tillit kan i aller høyeste grad arves, eller for å si det på en annen måte; man kan sosialiseres inn i tillitsforhold hvor man ikke har førstehånds kjennskap til aktøren man har tillit til. Det vil si at for eksempel tillit til staten kan arves fra sine foreldre. Tillit er da, i tillegg til en livsytring, som ligger som en konstant i mennesket, et aspekt ved kultur som kan kvantitativt og kvalitativt økes og reduseres med tiden.

Anerkjennelsesteorien er også avhengig av tillit. Den som anerkjennes må nemlig ha tillit til den som anerkjenner for at utviklingen av en sunn identitet skal kunne finne sted. Ved kontinuerlig mistillit i sine relasjoner vil man ikke være i stand til å utvikle en sunn identitet. En vil, som en konsekvens av dette og av mistilliten i seg selv, ikke være i stand til å anerkjenne andre heller.

Begrepsparet tillit og makt er to sider av samme sak, og både Løgstrup og Honneth understrekes menneskets avhengighet av hverandre, det vil si den makten en holder over hverandre, som fundamentet for og pådriveren i relasjoner. Som beskrevet tidligere er det relasjonen mellom mennesker og de maktforhold som er ligger til grunn som er drivkraften bak enhver handling. Det er denne interpendensen som er årsak til den etiske fordringen. Vår iboende makt som aktør i verden krever respons på fordringen. Det er vår plikt til å ta vare på våre nestes liv som vi har i vår hånd (Christoffersen, 1999, s 37).

Når fordringen først er oppstått, er makten igjen det sentrale aspektet. En har da nemlig mulighet til enten å anerkjenne eller krenke fordringen. Det vil si å enten akseptere ansvaret

du er gitt ovenfor personen, eller fraskrive seg dette ansvaret. Ut ifra de allerede diskuterte kjennetegn på anerkjennelse og den etiske fordringen viser det seg både bevisste og ubevisste mekanismer som muliggjør handlingsalternativer påfølgende fordringen.

Jeg vil argumentere for at det ikke bare er individet man anerkjenner eller krenker, men at det er mer fundamentale verdier som blir satt på vekta. Det er nemlig fordringen i seg selv man tar stilling til. Først etter at man har anerkjent fordringen, vil responsen rette seg mot individet. Løgstrup mener fordringen springer ut ifra interdependensen, men vi kan zoome oss enda et hakk nærmere kjernen. Odin Lysaker (2013) argumenter i sin bok for det han kaller menneskeverdets politikk, som omfatter hvordan anerkjennelsesmekanismer tilskriver individet menneskeverd. Jeg mener derimot at menneskeverdet ikke bare er en normativ status man tilskriver individer ved å anerkjenne dem, men at menneskeverdet først og fremst er den etiske fordringen. Med det mener jeg at det er den etiske fordringen som er utgangspunktet for menneskeverdet, og menneskeverdet er utgangspunktet for den etiske fordringen. Det er anerkjennelse som er bindeleddet mellom disse to, og som sørger for at den etiske fordringen og menneskeverdet sprer seg i verden. Menneskeverdet er ut ifra denne forståelsen et faktum i virkeligheten, noe som ligger iboende i alle mennesker. Hvorvidt menneskeverdet får manifestere seg i individet avhenger av det dialektiske forholdet mellom anerkjennelse og de krenkelser individet opplever, samt individets egen evne til å respondere på den etiske fordringen som øves gjennom anerkjennelsesdialektikken. Menneskets verdi er ikke noe man tilskriver seg selv i ensomhet. Robinson Crusoe kan vi gå ut ifra at ikke var opptatt av sin verdi som menneske, han møtte heller ikke den etiske fordringen i sin isolasjon på øya. Det er kun i relasjon til andre mennesker at det er interessant å snakke om menneskeverd, og det er derfor kun gjennom den etiske fordringen via anerkjennelse at menneskeverdet kan erfares.

9. Konklusjon

Det er tid for å rekapitulere og vi går tilbake til min tese.

Menneskeverdet manifesterer seg selv gjennom anerkjennelse, som er fundamentet for og resultatet av den etiske fordringen.

Jeg har gjennom oppgaven redegjort for en bred forståelse av anerkjennelsesbegrepet. Det har vist seg at anerkjennelse er et av to handlingsalternativ i møter med mennesker. Den etiske fordringen har blitt forklart og satt i sammenheng med anerkjennelse. I ethvert møte mellom mennesker vil man erfare den etiske fordringen. Det er fordringen som aktøren responderer på, og det er aktørens ubevisste reaksjonsmønstre som enten anerkjenner eller krenker fordringen. Deretter følger aktørens bevisste valg av hvilken måte en kan best anerkjenne personen fordringen kommer fra. Det er beskrevet flere måter å anerkjenne individer på, jeg har nevnt å gi en tigger et nikk. Du trenger ikke engang å gi tiggeren penger for å anerkjenne tiggeren og gi hen menneskeverd. Det er anerkjennelse i respektdimensjonen som er gjeldende i dette eksempelet. I en utdanningssituasjon som skolehverdagen, er måten anerkjennelse blir ytret på mer komplisert. Her må elevene møtes med anerkjennelse i form av kjærlighet, respekt og ytelse for at de selv vil utvikle en sunn identitet, - for at de skal utvikle et personlig forhold til den etiske fordringen og hvilke handlingsalternativer som er passende for å fremme menneskeverdet.

Konklusjonen min lyder dermed som følger: Menneskeverdet manifesterer seg gjennom anerkjennelse, som er fundamentet for og resultatet av den etiske fordringen. Det er viktig for oss som lærere å ha et bevisst forhold til disse sammenhengene, da vi har elevens liv i våre hender.

10. Litteraturliste

Bakunin, M. (2012). *God and the State*. Memphis TN: Books LLC™.

Brophy, J. (2010). *Motivating Students to Learn* (3. utg.). New York: Routledge.

Christoffersen, S, Aa. (1999). *Etikk, eksistens og modernitet: Innføring i Løgstrups tenkning*.
Otta: Tano Aschehoug.

Deliege, R. (1993). The Myths of Origin of the Indian Untouchables. *Man, Nem Series*, vol.
28(3), 533-549. Lokalisert på <https://www.jstor.org/>

Eidhamar, L. G., Hølen, V. & Leer-Salvesen, P. (2007). *Den andre: Etikk og filosofi i skolen*. (2. utg.). Steinkjer: Høyskoleforlaget AS.

Eriksen, T. H. (2010) *Small Places, Larges Issues: An Introduction to Social and Cultural Anthropology*. (3. utg.). London: Pluto Press.

Foucault, M. (1980). Thruth and Power. *Power/Knowledge: Selectet Ineterviews and Other Writings*. [s.1.]: Random House Incorporated.

Galtung, J. (1969). Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, vol.
6(3), 167-191. Lokalisert på <https://www.jstor.org/>

Henriksen, J.-O., Vetlesen, A. J. (2006). *Nærhet og distanse: Grunnlag, verdier og etiske teorier i arbeid ed mennesker*. Oslo: Gyldendal Akademiske.

Jacobsen, J. (2013). Axel Honneth: Anerkjennelse, danning og utdanning. I Ingerid Straume (red.). *Danningens Filosofihistorie*. Oslo: Gyldendal.

Leier, M. (2009) *Bakunin: The creative Passion – a Biography*. Seven Stories Press

Lorenzi, M. (2006). Review. *Power: A Radical View* by Steven Lukes. Università di Firenze.

Lukas, S. (2004) *Power: A Radical View* (2. utg.). London: Macmillan.

Lysaker, O. (2013). *Menneskeverdets politikk: Anerkjennelse av kroppslig sårbarhet*. Oslo: Abstrakt forlag AS.

Nicolaisen, R. F., Syse, H. & Tollefsen, T. (2012). *Tenkere og ideer – Filosofiens historie fra antikken til vår egen tid*. Oslo: Gyldendal Akademisk.

Opplæringslova, LOV-1998-07-17-61. § 1-1. (2015).